

ORTA-GÜNEY TÜRK LEHÇELERİNDE KULLANILAN AQ QILMAK VE AQ OLMAQ / BOLMAQ İLE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ AH ETMEK, AH ALMAK, EH ETMEK DEYİMLERİ ÜZERİNE

Doç. Dr. Selahittin TOLKUN*

Öz

Aq kelimesi hemen bütün Türk lehçe ve şivelerinde beyaz veya beyaz kelimesinin çağrıştırdığı süt ve süt ürünleri, hak, adalet, masumiyet, boş arazi vb. anlamlarda kullanılmaktadır. Ancak Türklük dünyasının orta-güney kesiminde yer alan Özbek, Kırgız, Türkmen ve Azerbaycan Türkçelerinde aq kelimesinin bütün bu anlamlarına zıt olan bir başka sesteşi bulunmaktadır. Söz konusu aq kelimesinin benzer biçimde Kırgızlar dışındaki diğer Türklerle komşu veya iç içe yaşayan Fars topluluklarında da bulunduğu görülmektedir. Bu yazıda söz konusu Türk lehçelerindeki bu aykırı aq kelimesinin menşei tayine çalışılmaktadır. Ayrıca günümüz Türkiye Türkçesinde beddua etmek veya beddua almak anlamındaki ah etmek, ah almak ile yine çocuk dilinde yer alan eh etmek deyiminin yazımına konu olan aq kelimesi ile ilgisi olup olmadığı sorgulanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türk Lehçe ve Şiveleri, Özbek, Kırgız, Azerbaycan, Türkmen, Ah Etmek, Ah Almak, Eh Etmek, Üzüne Ağ Olmak.

Abstract

On the Phrases aq qılmak and aq olmak / bolmaq in Middle-Southern Turkic Languages and ah etmek, ah almak, eh etmek in Turkish

The word aq means white and milk, dairy products, truth, justice, innocence, wasteland etc., which also are connotated by the colour white, in almost all of Turkic languages and dialects. However, the word aq has a homonym with a contradicting meaning in Uzbek, Turkmen, Kyrgyz and Azeri Turkic, which are spoken in the middle-southern regions of the Tur-

* Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

tic world. This *aq* also exists in Iranian languages co-existing with the aforementioned Turkic languages except Kyrgyz. This article aims to determine the origin of word *aq* with the contradictory meaning to colour white. The relation of the phrase *eh etmek* in Turkish child language together with the idioms *ah etmek* "to curse" and *ah almak* "to be cursed" to *aq* is also tackled.

Key words: Turkic Languages, Uzbek, Kyrgyz, Azerbaidjan, Turkmen, Ah Etmek, Ah Almak, Eh Etmek, Üzüne Ağ Olmak.

*Aq*¹ kelimesi hemen bütün Türk lehçe ve şivelerinde *beyaz* yanında, bu anlamdan hareketle ortaya çıkan *süt ve süt ürünleri; boş arazi, buğday, ekilmemiş boş arazi* gibi birçok anlamları bulunmaktadır. Bunların dışında yine birçok Türk lehçe ve şivelerinde bu kelime mecazlaşarak *haklılık, masumiyet, temizlik* gibi anlamlar da kazanmıştır.

Türkçenin orta-güney kısmında yer alan Azerbaycan, Kırgız ve Özbek lehçelerinde² ise bunların tamamen dışında, hatta *aq* kelimesinin bütün çağrışımlarına zıt, sesteş bir *aq* kelimesi daha bulunmaktadır. Bu üç lehçedeki söz konusu durumu sözlüklerden ve metinlerden yararlanılarak açıklayalım.

Aq kelimesi, Azerbaycan Türkçesinde *ağ* biçimde telaffuz edilmektedir. *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*'nde dört sesteş *ağ* kelimesi olup bunların dördüncüsü şöyle açıklanmaktadır: *Ağ* (Ar.): *Ağ olmağ, üzüne ağ olmağ, itaat etmemek, lafi geri çevirmek, tabi olmamak*.³ Keza *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğati*'nde ise *ağ* kelimesi için dört anlam verildikten sonra kelimenin mecazen birleşik yapılarda *haddini aşmak, itaat etmemek* anlamında kullanıldığı belirtilmektedir.⁴ Yani *ağ*, bu sözlüklerin ilkinde Arapça asıllı müstakil bir kelime olarak verilmiş; ikincisinde ise kelime, sesteş iki ayrı kelime gibi ele alınmamış, aksine Türkçe *ağ* (< *aq*) kelimesinin anlamca farklılaşması olarak telakki edilmiştir. Aynı şekilde *Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu*'nda da konuyla ilgili olarak *ağvalideyn* "ana babaya karşı gelme, itaat etmeme" maddesi bulunmaktadır.⁵

Bunlara ilaveten, söz konusu kelime ile ilgili olarak sanal ağda yaptığımız taramada Azerbaycan Türkçesindeki sayfada şu kaydı görmekte-

¹ Bu kelime lehçelere göre farklı biçimlerde (Özbekçede *aq*, Kırgızcada *ak*, Azerbaycan Türkçesinde *ağ*) yazılmaktadır; ancak biz bu yazıda genel olarak *aq* şeklini tercih ettik.

² Bu yazıda *Özbekçe, Kazakça, Kırgızca, Uygurca* vb. kullanımlarda diller değil; Türk lehçeleri kastedilmektedir. Türkiye ve Azerbaycan lehçeleri için *Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi* ifadeleri kullanılmıştır. Bilindiği gibi bütün gramer çalışmalarında +CA dil yanında lehçe hatta ağızları bildiren kelimeler türeten bir ek olarak verilir. Sanal ağda tarama yapılacak olursa halkımızın bu ekle hatta *Adanaca, Sivasça, Yörükçe, Trakyaça, Diyarbakırca, İstanbulca* vb. şekilde yazı dilimizde bulunmayan ve ağızları ifade eden türetmeleri yaptığı görülecektir.

³ Seyfettin Altay, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, MEB, İstanbul, 1994, s. 12.

⁴ Ağamusa Axundov, *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğati*, Bakı: Elm, 2005, s. 15.

⁵ Recep Albayrak Hacaloğlu, *Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu*, Ankara, 1992, s. 8.

yiz: *üzünə ağ olmaq: itaət etməmək, söz qaytarmaq, tabe olmamaq* (İnternet 1)⁶

Yine bu konuyla ilgili olarak internette konuyla ilgili şu kayıt da bulunmaktadır:

*“Valideynə edilən yaxşılığın əksinə asilik (üzünə ağ olmaq) deyirlər. Əbu Məhəmməd Cübeyr ibn Mütim (r) Allah rəsulundan rəvayət edir ki, “Valideynləri ilə əlaqəni kəsən cənnətə girməz” (Buxari, Müslim). Üzə ağ olmaq, asilik etmək, onlara xidmət göstərməmək və s. böyük günahlardandır. Allah rəsulunun ittifaqla qəbul edilən bir hədisində deyilir: “Sizə ən böyük günahı xəbər verimmi?” Biz də: “Buyur, ey Allahın rəsulu” - dedik. Buyurdu: “Allaha şərikin qoşmaq, valideynin **üzünə ağ olmaq**” və bu sözü söyləyərkən uzanmışdı. Oturaraq əlavə etdi: “Yalandan şahidlik etmək”. axıncını o qədər təkrarladı ki, dayanmasını istədik.” Alimlərin ittifağı ilə valideynə itaət fərzdür. Onlara hörmətsizlik, itaətsizlik böyük günahlardandır. Əbu Bəkrə (r.a.) belə rəvayət edir: “Allah rəsulu (s) buyurdu: “Allah hər günahın cəza vaxtını Qiyamətə qədər təxirə salar. Ancaq valideynə itaətsizlikdən bundan istisnadır. Allah ona ölümündən öncə dünyada cəzasını verir.” (İnternet 2)*

Azərbaycan Türkçesindeki bu kullanım aynen Farsçada da bulunmaktadır. Farsça sözlüklerde bu kelime Arapça olaraq verilmektedir.

A Persian Dictionary'de ‘*āq* kelimesi şöyle geçer.⁷

عاق (γ [āγ] [ع.]) (إفا) ۱ - نا خوش دارنده. ۲ - آزار دهنده پدر و مادر، نا فرمان نسبت بوالدین.

Farsça-Türkçe Sözlük'te de kelime “عاق ‘āq: Anaya, babaya itaatsiz, ولدين ~ء=Baba ve annenin evlattan razı olmaması” biçiminde açıklama vardır.⁸

Aq kelimesinin Türkistan coğrafyasındaki Özbek ve Kırgız lehçelerindeki olağan beyaz ve beyazın çağrıştırdıklarının dışındaki kullanıma baktığımızda durum şöyledir:

Kırgız ve Özbeklerde söz konusu kelime, (bilhassa) babanın kendisine asi çocuğunu evlatlıktan reddetmesi, onu lanetlemesi anlamında kullanılan *aq qılmak* deyiminde görülür.

Kırgız Sözlüğü'nde bu deyim ilk unsuru olan *ak* kelimesi, Arapçadan alıntı olarak gösterilmiş ve şu şekilde açıklanmıştır.⁹

⁶ Çalışmamızda sanal ağdan yaptığımız gerek diğer lehçelere gerekse Türkiye Türkçesine ait alıntılara hiçbir surette müdahalede bulunulmamış, aynen aktarılmıştır.

⁷ Mo'in Mohammad, *A Persian Dictionary*, c. 2, Amir Kabir Publishing Corporation, Tehran, 1992, s. 2243.

⁸ İbrahim Olgun - Cemşit Drağsan, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Ankara Üniversitesi, 1967, s. 242.

⁹ K.K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, TDK, Cilt: 1, Çev.: Abdullah Taymas, Ankara, 1988, s. 11.

ak IV, a. Reddedilmiş (koğulmuş); *uulun ak kıldı*: oğlunu reddetti (lanetledi); *emçegim sütün ak kılam folk*. : (nankör çocuğum sana) mememin sütü haram olsun!: *ak moko bk. moko*.¹⁰

Aşağıda bu deyimın Kırgızcadaki kullanımına örnek verilmiştir.

- *Keçtim senin balalığın dan! Ak kıldım! Ak kıldım! Ak kıldım! Cogol! Beting karaysın, atabezeri, betingdi karabaymın, cogol közümö körünböy!*
- *dedi Esenbay biy*. -Ben geçtim senin evlatlığından! Seni evlatlıktan reddediyorum! Reddediyorum! Reddediyorum! Kaybol! Yüzün kara olsun! Babba düşmanı, yüzüne bakmayacağım, defol gözümeye görünmeden! - dedi Esenbay Beğ.¹¹

Özbek Tilining İzahli Lugatında ise bu kelime ile ilgili şu açıklama yapılmıştır.¹²

Áq II [á. آق - boyun eğmeyen, itaatsiz, söz tutmayan, saygıyı bilmeyen (oğul)]: *áq qılmáq* kendi evladını lanetlemek, nefretini bildirerek ondan yüz çevirmek, vazgeçmek. Eğer kızım yüzümü yere baktıracak olursa, gebersin, evlatlıktan sildim. S. Zunnunova, *Álav*. Gıyasiddin Buhara'nın Divanbegi Medresesinde eğitim gördüğü sırada babası onu evlatlıktan reddeder. Áhmád, *Hükm*.

Yine aynı sözlükte ilgili bir diğer madde başı da şudur:

*Áqpädär*¹³ [a.+ f. آق پدر - babasının (ana babasının) rızasını almayan evlat] 1. Çok büyük günahı, uygunsuz hattı hareketinden dolayı babasının (ana babasının) evlatlıktan reddettiği, lanetlediği, yüz çevirdiği evlat (oğul veya kız). *Babasının reddettiği çocuğun artık bu evde durmaya hakkı yok*. S. Ahmad, Ufq. 2. Söv. Ayn. Laneti. Böyle babasının reddettiği, katilleri alınlarından vurmali. S. Ahmad Ufk. Babasının evlatlıktan reddettiği, lanetlendiği, yüz çevirdiği. 2. Lanetlenmiş.

Bu konuda genel ağıdaki Özbekçe İslamî bilgiler veren sitelerden birisinden alınan aşağıdaki yazı oldukça ilginçtir.¹⁴ Yaşlı Özbekler, *aq qılmaq* ile ilgili olarak bunun dinî bir hak olduğu kanaatindedirler.

¹⁰ *Moko* kelimesi ise aslında bir isim değil *moko*- "körleşmek, kesmez olmak" fiildir. Bu fiille kurulan *ak moko*- deyimini ise "nefret etmek" anlamındadır (A.g.e., c. 2, s. 568).

¹¹ Tölögön Kasımbek, *Sıngan Kılıç*, Kırgızstan Basma Üyi, Bişkek, 1998, s. 83-84.

¹² Metnin özgün biçimi:

Áq II [á. آق - boysunmäs, itaatsiz, sözgä kirmäy digän, hurmät qılışni bilmäy digän (oğul)]: *áq qılmáq* öz färzändini lä'nätlämáq, näfrät oqıb undän yüz ögirmáq, váz keçmäq. Ágär qızım yüzimni yergä qärätgän bolsä, cuvänmärg bolsın, áq qıldım. S. Zunnunova, *Álav*. Gıyasiddin Buxaräning Devänbegi mädräsäsidadä tähsil körüb, oqıb yürgän päytläridä átäsi unı áq qıladi. Áhmád, *Hükm*. (ÖTİL, c. 3, s. 176)

¹³ *Áqpädär* [á.+ f. آق پدر - átäsi (átä-änäsi)ni náräzi qılğän färzänd] 1 *Cudä qättiq günähü, nä-coyü xätti-häräkäti üçün átäsi (átä-änäsi) áq qılğän, lä'nätlägän, yüz ögürgän färzänd (oğul yäki qız)*. *Áqpädär bälä endi bu üydä turışgä häqsiz*. S. Áhmád, *Ufq*. 2. sök. äyn. **lä'näti**. *Bunä-qä áqpädär, källäkesärlärni peşänäsidadän átış keräk*. S. Áhmád, *Ufq*. (ÖTİL, c. 3, s. 181)

¹⁴ Metnin özgün biçimi:

Bir qız yomon yo'lga kirib ketgani uchun ota-onasi unı "oq" qilishibdi. Bu bilan ular o'zlarini ham Alloh oldida, ham el-yurt oldida poklab olishgan. Ota-ona boshiga tushganni "falokat"

Bir kız kötü yola saptığı için ana babası onu “ak” etmiş. Böyle yaparak onlar kendilerini hem Allah huzurunda hem halk nezdinde temizlemişlerdir. Ana babanın başına düşene “*felaket*” mi deriz, “*facia*” mı deriz, “*kara gece*” mi deriz, yürekleri pare pare kılan “*bela şimşeği*” mi deriz – adı ne olursa olsun, bunu hatta düşmana dahi reva görmeyelim. Ana babanın evladını ak etmesiyle onların karanlık geceleri aydınlanmaz. Ak etmekle ancak kendilerine biraz teselli vermiş gibi olurlar. Lekelenmenin ateşinde kavrulur, ıstırap çekmek ise devam eder durur.

Bu arada ak etmenin mahiyetini anlamaya çalışalım: Bu Arapçadaki “aq(qa)” kelimesinden gelmektedir. Kelimenin ilk manası temizlenmeyi belirtir. Diğer bir manası ise “*ayırarak*” imiş. Demek ki ak etmek, günahkâr evladı kendisinden ayırarak temizlenmek manasını ifade etmekteymiş. Yani, “*Bu utanmaz rezil, günah batağında kaldı. Ben onun günahlarına ortak değilim, mesul da değilim.*” demek istenmektedir.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, bu hal yalnızca kişinin kendisini avutmasını sağlar. Ana babanın evladın hareketlerinden dolayı mesuliyeti hiçbir zaman azalmaz. Salih evladın ana babaya rahmet, yani sevap getirdiği gibi; kötülüğü huy edinen evladın ak olduğu halde bile her günah davranışıyla ana babasına lanet getirmeyi sürdürür. Bu sebeple, muhtemelen ana babanın amel defterine günah yazılması devam eder durur, vallahualem! Eğer ak etmekle ana baba günahattan kolayca kurtulabilseydi, onun mesuliyeti, evlat terbiyesinin sevaplarından alacağı ecirleri daha üstün tutulmazdı.

Bazı aileler oğullara nazaran daha ziyade kızları “ak etmek” ile korkutmak isterler. “*Falan kızla evlenmezsen seni ak ederim!*” şeklindeki tehdidi hemen hiç işitmeyiz. Ancak “*Falan delikanlıyla evlenmezsen kızım değilsin, seni ak ederim!*” şeklindeki tehditler sürekli kulağımıza gelir.

deymizmi, “fojia” deymizmi, “qora tun” deymizmi, yuraklarni poralab tashlagan “balo chaqini” deymizmi - nomi nima bo’lsa bo’lsin, buni hatto dushmanimizga ham ravo ko’rmaylik. Ota-ona farzandini oq qilgani bilan uning qorong’i tuni yorisha qolmaydi. Oq qilish bilan o’ziga ozgina tasalli berganday bo’ladi. Isnod o’tida qovjirab, azoblanishi esa davom etaveradi.

Shu o’rinda oq qilishning mohiyatini o’rganishga urinib ko’rsak: bu arab lisonidagi “a’q(qa)” so’zidan kelib chiqqan. Dastlabki ma’nosi poklanishni bildiradi. Yana bir ma’nosi esa “ajratish” ekan. Demak, oq qilmoqlik - gunohkor farzandni o’zidan ajratib, poklanish degan ma’noni anglatarkan. Ya’ni: — Bu badkirdor gunohlar botqog’ida qoldi. Men uning gunohlariga sharik emasman, mas’ul ham emasman,

— deyilmoqchi bo’ladi.

Yuqorida aytganimizday, bu holat kishining o’ziga tasalli berishi uchungina asqotadi. Ota-onaning farzand taqdiriga mas’ulligi hech qachon ozaymaydi. Solih farzand ota-onaga rahmat, ya’ni savob keltirgani kabi, yomonlikni kasb qilgan farzand oq bo’lgan taqdirda ham har bir gunoh ishi bilan ota-onasiga la’nat keltiraveradi. Shu sabab, ehtimol, ota-ona a’mol daftoriga gunohlar yozilaverar, vallohi a’lam? Agar oq qilish bilan ota-ona gunohdan osongina qutulsa edi, uning mas’uliyati, farzand tarbiyasining savoblaridan olajak ajrlari yuqori qilib qo’yilmas edi.

Ba’zi oilalarda o’g’ilga nisbatan ko’proq qizni “oq qilish” bilan qo’rqitmoqchi bo’lishadi. Shu qizga uylanmasang seni oq qilaman, degan po’pisani deyarli eshitmaymiz. Biroq shu yigitga tegmasang qizim emassan, seni oq qilaman, degan tahdidlar qulog’imizga chalinib turadi. (Internet 4)

İlgili deyimim Özbekçedeki kullanımına örnekler:

*Ägär bir vâqeä bilän eşän meni äq qılmäqänidä edi, keläsi häftädän başläb çarbâzârlärgä qätnäb “näqdinä”ning – kissäning päyidän bolmäqçi edim. “Eğer bir olay sonucunda pirim, beni evlatlıktan reddetmeseydi gelecek haftadan itibaren semt pazarlarına katılarak “nakit para”nın yani cüzdanların peşinde olmak niyetindeydim.”*¹⁵

*Umar akaning oyog’i erdan uzilgandek gursillab yiqildi. Kavsar opa ham unğa qarab turib yiqilib qoldi. Anchadan keyin o’ziga kelgan Umar aka qizini oq qildi. Qizi oq qilgani nima ekanligini tushunmadi ham. Uni uydan quvishdi. Yoshlar chiqib ketishdi va oila qurib yashay boshladilar. Bir yilga bormasdan oila yurmadi. Ajraldilar. Qiz ko’chada qoldi. “Ömer Ağabey, ayağı yerden kesilmişçesine güm diye yere düştü. Kevser Abla da ona bakarken yere yığılıverdi. Epey sonra kendisine gelen Ömer Ağabey kızını evlatlıktan reddetti. Kızı evlatlıktan reddin ne olduğunu anlamadı bile. Onu evden kovdular. Gençler çıkıp gittiler ve evlenerek birlikte yaşamaya başladılar. Ancak bir yıla kalmadan bu aile yürümedi. Ayrıldılar. Kız sokakta kaldı.” (İnternet 3)*¹⁶

Özbek ve Kırgızlara yakın topluluklar olan Kazak, Karakalpak ve Uygurlarda bu kelimenin veya bu kelimeyle bağlantılı benzer bir kelime veya deyimim bulunmadığı, bu lehçelere ait sözlüklerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca görüşebildiğimiz Kazak ve Uygurlara bu deyimim sorduğumuzda, kendileri bu veya benzeri bir deyimim duymadıklarını belirtmişlerdir. Ancak sanal âlemde yaptığımız taramalarda modern Uygurcayla ilgili olarak aşağıdaki kullanıma rastladık.

nepretlenmek (abhor, hate), *Men undakh ix khilixni oq korimen* (I hate to do that sort of thing) (İnternet 6).

Yukarıdaki cümle, Türkiye Türkçesine “*Ben öyle iş yapmaktan nefret ederim.*” biçiminde çevrilebilir.

Yine internette sırasıyla İngilizce Çince ve Uygurca kelime ve cümlelerin karşılıklarının verildiği sayfada aşağıdaki örnek karşımıza çıkmaktadır (İnternet 17).

I hate Jazz. It’s too noisy.

我讨厌爵士，太吵了。

Men Jazzni oq korimen. Bek varang-qurunlukh bolidiken.

Bu cümle Türkiye Türkçesine şöyle çevrilebilir: *Ben Caz müziğinden nefret ederim. Pek gürültülüymüş.*

Bu örneği de Uygur asıllı kimselere sorduğumuzda böyle bir kullanımı hiç duymadıklarını belirtmişlerdir. Burada dikkati çeken nokta, bizim konumuz olan ve biraz aşağıda Hamilton’un tespitlerinde yer alan Çince

¹⁵ Ğäfur Ğulâm, *Şum Bälä*, Taşkent: Özbekistân, 1992, s. 60.

¹⁶ Metinde, Kiril harfli Özbekçe metinler Türkiye’de kullanılan genel çevriyazıyla, internetten alınan Latin harfli metinler ise aynen verilmiştir.

惡 karakteri bu cümlede bulunmamaktadır. Keza *oq* kelimesinin bu şekilde kullanılması *Uygur Şiveleri Sözlüğü* veya *Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*'nde de bulunmamaktadır. Bu kullanımlar belki de günümüz Uygurcasına modern Çince'den geçen başka bir kelimedir.

Türkistan coğrafyasındaki diğer bir Türk topluluğu olan Türkmenlere gelince, *Türkmençe Sözlük*'te yer alan *āq* kelimesinde, benzer veya çağrıştıran bir anlam bulunmamaktadır. Ancak kendisi de aslen Türkmen olan Doç. Dr. Abid Mahdum'un belirttiğine göre Afganistan'da yaşayan Türkmenler arasında yaygın olarak *āq etmek*, seyrek olarak da *āq qilmaq* biçiminde aynı Özbek ve Kırgızlarda olduğu gibi bir kullanım söz konusudur. Hatta *āq* kelimesinin *āq bolan oğul* "evlatlıktan reddedilen oğul" biçiminde kullanımı da mevcuttur (sohbet tarihi: 08.12.2011).

Buraya kadar verilen bilgilerde görülmektedir ki gerek üç Türk lehçesinde, gerekse Farsçada bütün bu birbiriyle ilgili görünen deyimlerin *aq* kısmını Arapça olarak verilmektedir. Kadir Güneş'in hazırladığı *Arapça-Türkçe Sözlük*¹⁷'te söz konusu kelimeyle ilgili olabilecek madde başları şöyledir:

İtaatsiz, söz dinlemeyen, ebeveyne karşı gelen, yaramaz (evlat)¹⁸

عَائِي

Ebeveyn vb.e karşı gelmek, itaat etmemek, isyan etmek, yarmak, bölmek.

عَقَّ يَعْقُ عُقُوْقًا \ عَقًّا

Buraya kadar anlattıklarımızın haricinde, Eski Uygurca metinlerde, karşımıza *beyaz* anlamının dışında çok farklı anlamlarla, ikinci bir *aq* kelimesi çıkmaktadır. Aşağıdaki örnekler *Kalyanamkara Papamkara* hikâyesi ile *Maytrisimit*'ten alınmadır.

Ol ödün ayıy ögli tegin inisi inçä tep saqıntı ögüm qañım eçim tegin-kä seßär meni aqlayur erti "O sırada, (İyi Düşünceli Prens) küçük kardeşi Kötü Düşünceli Prens, şöyle düşündü: "Babam ve annem, her zaman, sadece prens ağabeyimi sever benden hep nefret ederlerdi."¹⁹

Ol ödün qañ-ı qan ayıy qılınçlıy aq oğlın inçä tep sezinti "O zaman, babası han, kötü eylemlili kötü oğlundan şöyle kuşkulandı."²⁰

Maytrisimit'in 85,26'de şöyle geçer: *alquka ak bolur* "herkes tarafından nefret edilir"²¹

¹⁷ Kadir Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Mektep Yayınları, İstanbul, 2010, s. 800.

¹⁸ Arapça asıllı bu kelime, Klâsik Batı Türk Edebiyatında da kullanılmıştır. Aşağıdaki beyitleri temin eden değerli akademisyen Yrd. Doç. Dr. Halit Biltekin'e buradan şükranlarımı arz ederim.

‘Aşi olmak devlete key şüm olur / ‘Ağ olan şehlere meyşüm olur

Yile virdüm aşilerüj tahtını / Yire urdum ‘ağ olanuñ rahtını

(Kaynak: Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Başışlar Bölümü 4201. Yazarı belli olmayan *İskender-nâme*)

¹⁹ James Russel Hamilton, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, TDK, Ankara, 1998, s. XXVIII-XXIX.

²⁰ James Russel Hamilton, *a.g.e.*, s. LXII.

²¹ Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler II. Maytrisimit Burkancların Mehdisi ve Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, Erzurum Üniversitesi, Ankara, 1976, s. 158.

/.../ münin kıadağın kör-dümüz sansar ajunlarığ akladımız /.../ “/.../ günahlarını gördük. Samsāra ālemlerinden nefret ettik.”²²

İlk iki örneği aldığımız metni yayımlayan James Russel Hamilton; *aq* kelimesini “iğrenç, kötü alçak” diye anlamlandırmakta ve kelimeyi Çince asıllı 惡*āk, “kötü, nefret çeken” köküne bağlamaktadır. Ayrıca *aqla-* fiilini de “nefret etmek, kötü bulmak” olarak açıklamaktadır.²³ Şinasi Tekin’in yayımladığı *Maytrısimit*’in dizininde ise *aç* “kötü, fena” ismi ile *akla-* “kötülemek; reddetmek” fiili bulunmaktadır.²⁴

Clauson ise, *aq* kelimesini şu şekilde açıklamaktadır:

ak “hateful”. Hap. Leg; Pellion considered this to be an idiomatic use of 1 a:k, pointing out that Chinese *pai* ‘white’ (*Giles* 8, 556) has a similar meaning in some contexts; but it seems more reasonable to suppose that it is a 1. -w. fr. Chinese *wu* (Ancient Chinese ·āk) ‘to hate, hateful’ (*Giles* 12, 779) Cf. *akla-*. Uyğ. VII. ff. Bud. Ayığ kılınçlığ aq oğlın ‘his wicked hateful son’ *PP* 62,5.²⁵

Bunların dışında Klaus Röhrbon, *Uigurisches Wörterbuch*’ta konuyla ilgili olarak şöyle demektedir:

ak / “Q (II) < Bang’a göre (Briefe II 238 Anm. 3) Orta Farsçadan alıntıdır, diğer yazarlara göre (DTS 48a, EtymDic 75b; KP 72u.) ise, Hamilton’un ikna edici bir şekilde gösterdiği gibi (< Çin. 惡 (Pullyblank M.āk) “kötü”) Çince den alıntıdır.

İsim: A) Zarf.: Morfolojik açıdan kanıtlı “iğrenç”: ...alkuka a. bolur “herkes tarafından nefret edilecek” (Maitr. 85, r. 26). B) Sıfat. Morfolojik açıdan kanıtlı olmayan “kötü”: ...ayığ kılınçlı(ğ) a. oğlı “günahkârın, kötünün oğlu” KP 39 u.²⁶

Görüldüğü gibi gerek Hamilton, gerek Clauson, gerekse Röhrbon Eski Uygurcadaki *ak* “nefret, kötü” kelimesini Çince asıllı kabul etmektedirler. Bu görüşü Röhrborn da desteklemektedir. Biz sanal âlemdeki Çince kaynakları taradığımızda karşımıza şu bilgiler çıkmaktadır.

惡: ferocious, evil, vice, badness (internet 7)

惡	è	evil / fierce / vicious / ugly / coarse / to harm
惡	wù	to hate / to loathe / ashamed / to fear / to slander

(İnternet 8)

²² Şinasi Tekin, *a.g.e.*, s. 158 ve 257.

²³ James Russel Hamilton, *a.g.e.*, s. 132.

²⁴ Şinasi Tekin, *a.g.e.*, s. 346.

²⁵ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972, s. 75.

²⁶ ak /”Q (II) nach BANG (Briefe II 238 Anm. 3) Lehnwort aus dem Mp. nach anderen Autoren (DTS 48 a; EtymDic. 75b; KP 72 u.) aus dem Chin. überzeugend dargestellt von HAMILTON (< chin 惡 (Pull. M ·āk) “böse”).

Nom.: A) Adv. “verhaßt” Def.mitDat.: *alkuka a. bolur* “er wird allen verhaßt sein” Maitr 85 r. 26. B) Adnom.: “böse”: Indef.: in Wh: *ayığ kılınçlı(ğ) a. oğlı* “sein sündhafter, böser Sohn” KP 39 u. 5. [RÖHRBORN, KLAUS (1977). *Uigurisches Wörterbuch*, cilt 1, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, s. 78]

惡	惡	ě	nauseated
惡	惡	è	evil
惡	惡	wù	to hate / to loathe

(İnternet 9)

Aşağıdaki tabloya bakılacak olursa, söz konusu kelime, Çince'den Japonca ve Korece'ye de geçtiği görülmektedir.

				惡	
evil, wicked, bad, foul					
Radical		心 忄 忄			
Strokes (without radical)		8	Total Strokes		12
Mandarin reading		è wù wù	Cantonese reading		ngok3 ok3 wu1 wu3
Japanese <i>on</i> reading		o aku	Japanese <i>kun</i> reading		warui
Korean reading		ak o	Vietnamese reading		ác
Simplified Variant(s)					

(İnternet 10)

Bütün bu bilgiler ışığında, en azından Özbekçe ve Kırgızca'daki *aq* kelimesinin Arapça asıllı mı yoksa Çince asıllı mı olduğu tartışması ortaya çıkmaktadır. Bizce, *aq* kelimesinin Farsçada benzer bir kullanımının olması, yanlış değerlendirmelere yol açmaktadır.

Bütün bunların dışında eğer Özbekçe ve Kırgızca'daki *aq qılmaq* deyiminin isim kısmı olan *aq* kelimesi Arapçadaki *asi* anlamındaki kelime olsaydı, o takdirde şu soru akla gelirdi: Baba, evladını *ak kıldığında* demek ki onu birisine *asi* yapmaktadır. Peki kime? Buradaki *ak* kelimesinin bu mantıktan hareketle Arapçadaki kelime olması mümkün görünmemektedir. Eğer kelime Arapçadan girmiş olsaydı -mesela- Özbekçede evladını reddeden bir ana babanın şöyle demesi gerekirdi. *Oğlum mengä aq boldi.* "Oğlum bana *asi* oldu."

Aq kelimesinin bu şekilde kullanımına, gerek Türkiye Türkçesi yazı dilinde gerekse ağızlarında rastlamadık; ancak Türkiye Türkçesindeki iki grup deyim, söz konusu *aq* kelimesini çağrıştırmaktadır.

İlki, ölçünlü dilde de görülen *ah etmek* "beddua etmek" ile *ah(ını) almak* "beddua almak" deyimidir. Bu deyimlerdeki *ah* kelimesi daha çok bir ünlem gibi görünmektedir. Ancak bedduanın nefret bildirmesi ve "birinin ahını almak" veya bilhassa "ana baba ahı(ını) almak" gibi söylemler konumuz olan *aq* kelimesi akla gelmektedir. "Atanın *aq qılma*"sı ile "babasının ahını alma"sı birbirine çok yakın ifadelerdir.

Benzer birleşik fiilin Farsçada da bulunduğu görülmektedir (internet 18).
 اه كردن . [اه ك د] (مص مرکب) مخفف اه كردن . حسرت و افسوس گفتن . || نفرت و اخوشابندی نمودن با گفتن لفظ اه

Ancak Farsçada da aşağıdaki birleşik fiilde bu kelimenin yansıma bir ünlem gibi değerlendirildiği anlaşılmaktadır (internet 19).

اَخُ وَيُفِ كَرْدِنَ . [اَخُ پُ كَدَ] (مص مرکب) نکو هیډن بښیار . عیب کردن . کراهت نمودن . مکرر اظهار کراهت از چیزی کردن . اظهار نفرت کردن .

Ah etmek, ah(ını) almak deyimlerindeki gibi benzer bir durum, Eski Türkçedeki günah, kabahat, kusur anlamlarına gelen *yazuk* kelimesinde görülür. Bu kelime hâlen Özbek (yâziq), Kırgız (cazık) ve Azerbaycan (yazıq) Türkçelerinde müstakil kelime olarak varlığını sürdürmektedir. Aynı kelime; Türkiye Türkçesinde ise ya tek başına *yazık* ünlemine veya *yazık günah* biçiminde kullanılan ikileme tarzındaki ünleme dönüşmüştür. Kelime ayrıca *yazık olmak* “heba olmak”, *yazık etmek* “heba etmek, zarar vermek” birleşik fiillerinde bulunmaktadır. Bu birleşik fiillerde de ünlem + fiil tarzındaki birleşik fiillere benzemektedir. Dolayısıyla benzer durumun *aq* kelimesinde de olabileceği göz ardı edilmemelidir.

Türkiye Türkçesinde *aq* kelimesiyle ilgili olduğu düşünülebilecek bir diğer deyim ise *Derleme Sözlüğü*'nde bulunan *eh etmek* “Çocuk dilinde dövme” deyimidir. Ancak bu deyim basit bir dövme değildir; daha ziyade çocuğu inciten varlığın cezalandırılmasını belirtmek için kullanılır. Biz, bu deyim ağzlarında *ak etmek, ak yapmak, ah etmek, ah yapmak* biçimlerinde de kullanıldığını genel ağdan aldığımız aşağıdaki örneklerden müşahade etmekteyiz.²⁷ Çocuk dilinde kelimelerin uğradığı değişiklikler -mesela *ana* kelimesinin çocuk dilinden dolayı lehçelerde *ane, ane, ene, éne, eni* vb. olması- bu ihtimali pekiştirmektedir. Tabii burada artdamak *ak* kelimesinin öndamak *eh* biçimine dönüşmesi biraz zor gibi görülmektedir. Çünkü Türkiye Türkçesindeki esasen içerisinde /ç/, /ş/, /y/ gibi ünsüzlerin bulunduğu kelimelerde öndamaksillaşma olduğu görülmektedir. Ancak genel Türkçede artdamak /k/ veya /g/ gibi ünsüzlerinin bulunduğu kelimelerde de öndamaksillaşma görülmektedir.²⁸

Oya bakıcı bulmana sevindim. İnşallah iyi bakar. Biliyorsun benim kıza da bakıcı bakıyor. Annem elife anneni ah yapacağım diyor. O da benim

²⁷ Genel ağdaki <http://www.edebiyat.tc/a-sozlugu-deyim-3/> sayfasında yer alan ve deyimler sözlüğünde “**AK etmek (birini)** : Onu yenmek” olarak verilmektedir (İnternet 5). Türkiye Türkçesinde bilindiği gibi bunun yerine bir *alt etmek* deyimini bulunmaktadır. Şayet bu sayfa, basılı metnin tarandıktan sonra sanal âleme aktarılması yoluyla hazırlandıysa o takdirde “Alt etmek” kelime öbeğini tarayıcı “AK etmek” olarak okumuş olabilir.

²⁸ Eski Anadolu Türkçesi döneminde *çok > çoh, yoç > yoh, oç > oh, yazuk > yazuh, irak > irah, yanak > yanaç* vb. değişimleri görülmektedir (Timurtaş:49). Benzer değişimin günümüzde de birçok ağızda bulunduğu görülmektedir. Bu durum akla *aç > ah > eh* değişiminin olabileceğini getirmektedir. Keza Eski Anadolu Türkçesi’nde beyaz anlamındaki *ak* kelimesinin *ah* olduğu görülmektedir [Mehmet Kanar, *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul, 2011, s. 27]. Ayrıca Eski Türkçedeki *takı* kelimesinin günümüz Türkiye Türkçesinde *dahi* biçiminde kullanılması da bir başka örnektir.

Türkiye Türkçesi ağızlarındaki *kurk* “kuluçka” kelimesi Özbekçede *kürk* olmaktadır. Keza Eski Türkçedeki *bış*- fiilinden türeme *bışık* kelimesi -farklı anlamlarda kullanılsa da- günümüzde Kırgızca’da *bışık*, Türkiye Türkçesinde *pişik*, Özbekçede *pişiq* şeklindedir. Keza Türkiye Türkçesindeki *buzâğı* kelimesi ölçünlü Özbekçede *buzâq*; ancak kimi ağızlarda *bözâk* veya *buzâv* biçimindedir.

yüzüme bakıyor. Ağlayacak gibi oluyor. Annemde ben bu bakıcıdan şüpheleniyorum diyor. Dövüyor mu ne? (İnternet 11)

Bebeğim ben hep yanında olurum. Kimselerin seni incitmesine izin vermem, ta ki sen dur diyene kadar. Kolunu çarptığın sehpaye ah! yaparım. Yemem sana yediririm. Bu zalim dünyada kol kanat gererim sana. (İnternet 12)

SEN UZULME MINNOSUM BEN AK YAPARIM ONLARI TAMAM CANIMIN İCI AMA AGLAMA DAYANAMAM? (İnternet 13)

ben senin yerine yasara kızarım ak yaparım :P rica ederim oksan hanım o sizin basarınız;) (İnternet 14)

ben ona ak ederim, döverim ben onu tamam? (İnternet 15)

amada amam kim üzdü seni ak ederim ben onlari aglama (İnternet 16)

Dolayısıyla bu deyimdeki *ak ~ ah ~ eh* kelimesi bir ünlem olabileceği gibi, Eski Türkçedeki *aq* kelimesinin Türkiye Türkçesi çocuk dilinde değişmiş biçimleri olması da ihtimal dâhilindedir.

Sonuç

Türkçenin orta-güney lehçelerinde görülen ve ana babaya isyan etmek veya ana baba tarafından evlatlıktan reddedilmeyi bildiren deyimlerde kullanılan *aq* kelimesinin Eski Türkçeye Çince'den geçen *aq* “nefret, hoşlanmama” kelimesiyle, Arapçadan Farsçaya geçen ve bilhassa Farsçayla irtibatı yakın olan lehçelerdeki *aq* “babaya anaya asi” kelimesi bizce sesteş olup, anlamca ilgili olmalarından ötürü yanlış değerlendirilmiştir.

Kelime *aq* biçimiyle ve bu anlamıyla doğrudan Türkiye Türkçesinin ölçünlü dili veya ağızlarında da karşımıza çıkmaz. Ancak ölçünlü dildeki beddua etmek veya beddua almak anlamındaki *ah etmek*, *ah(ını) almak* ile çocuk dilindeki *eh etmek* deyiminin kimi ağızlarda *ak ~ ah ~ eh etmek* / *yapmak* biçimlerinde kullanılması, bu deyimlerin anlamları dikkate alındığında, bunların da eski Türkçedeki *aq* kelimesiyle ilgili olabileceğini düşündürmektedir.

Kaynaklar

ALTAY, Seyfettin: *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1994.

AXUNDOV, Ağamusa: *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*, Bakı, Elm 2005.

CLAUSON, Sir Gerard: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.

Derleme Sözlüğü, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2009.

GÜNEŞ, Kadir: *Arapça-Türkçe Sözlük*, Mektep Yayınları, İstanbul, 2010.

ĞULÂM, Ğäfur: *Şum Bälä*, Taşkent, Özbekistân, 1992.

HACALOĞLU, Recep Albayrak: *Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu*, Ankara 1992.

HAMİLTON, James Russel: *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1998.

- KANAR, Mehmet: *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul, 2011.
- KASIMBEK, Tölögön: *Singan Kılıç*, Kırgızstan Basma Üyi, Bişkek, 1998.
- LESSING, Ferdinand D.: *Moğolca-Türkçe Sözlük 1-2*, Çeviren: Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2003.
- MOHAMMAD, Mo'in: *A Persian Dictionary*, C. 2, Amir Kabir Publishing Corporation, Tehran, 1992.
- OLGUN, İbrahim - DRAHŞAN, Cemşit: *Farsça-Türkçe Sözlük*, Ankara Üniversitesi, 1967.
- Özbék Tilining İzahlı Luğati*, 1-5 Cilt, Taşkent: *Özbekistân Respublikası Fänlär Akademiyası*, 2007.
- RÖHRBORN, Klaus: *Uigurisches Wörterbuch*, Cilt: 1, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1977.
- TEKİN, Şinasi: *Uygurca Metinler II. Maytrsimit Burkanlıların Mehdisi ve Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, Erzurum Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1976.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri: *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1977.
- Türkmençe-Türkçe Sözlük*, Haz.: Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zühal Ölmez, Stier Eker, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara, 1995.
- YUDAHİN, K.K.: *Kırgız Sözlüğü I-II*, Çeviren: Abdullah Taymas, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1988.

İnternet kaynakları

- <http://ozaramizdi.com/%C3%BCz%C3%BCn%C9%99+a%C4%9F+olmaq.html> 23.09.2011
- <http://yaxinsan.net/dini/786-valideynin-252z252n601-a287-olma287305n.html> 23.09.2011
- <http://jahonnoma.com/2007/12/01/jahongir-mamatov-ozbeklar-va-ozbeklar/> 23.12.2009
- <http://saodat.uz/cgi-bin/main.cgi?lan=u&raz=21&pg=1&nom=0&id=160&search=&mes=9&god=2007>, 23.12.2009
- <http://www.edebiyat.tc/a-sozlugu-deyim-3/> 23.12.2009
- <http://www.websters-online-dictionary.org/definitions/hate?cx=partner-pub-0939450753529744%3Av0qd01-tldq&cof=FORID%3A9&ie=UTF-8&q=hate&sa=Search#906> 27.12.2011
- <http://www.lexiconer.com/cedict.php?txtinputchinese=%B6%F1&submit=%B2%E9%D1%AF> 09.02.2012
- <http://www.mdbg.net/chindict/chindict.php?page=worddict&wdrst=0&wdqb=%E6%83%A1> 09.02.2012
- <http://www.clearnchinese.com/chinese-english-dictionary.htm> 09.02.2012
- http://www.cojak.org/index.php?function=code_lookup&term=60E1 09.02.2012
- <http://forum.bebek.com/m1157057-p235.aspx> 29/12/2009
- <http://narince-narince.blogspot.com/2009/06/iyi-ki-dogdun-umut.html> 29/12/2009
- <http://www.komikler.com/komikforum/yorum.php?cid=kr&iid=14856> 29/12/2009
- <http://bs-ba.facebook.com/wall.php?id=36335789813&page=1&hash=ab2d0c59ef03858cd31ca1a5f8f39803> 29/12/2009
- <http://zoydaktakiatsinegi.blogspot.com/2009/06/korkunun-var-m-ecele-faydas.html> 29/12/2009
- <http://www.seviyorum.gen.tr/canin-mi-sikiliyor-you/4130-ben-de-nazlanicagim-banane.html> 29/12/2009
- <http://www.syty.com/bbs/read.php?tid=13412&ordertype=desc> 27.12.2012
- <http://www.loghatnaameh.org/dekhodaworddetail-cd818e08fab1458983955b0427248449-fa.html> 12.11.2013